

NUTQIY JANR SHAKLLARINING ASOSIY MODELLARI

Fatxiddinova Iqboloy Faroxiddin qizi

Andijon davlat universiteti

Lingvistika mutaxassisligi 2-bosqich magistranti

Telefon: +998 88 997 17 41

Annotatsiya: *Nutq janrlari haqida gap ketganda, tur va model tushunchalari o'zaro bog'liq, ammo farqlanadi ham. Tur nutq janrlarining umumiy kategoriyasi yoki maqsadini bildiradi. Masalan, ishontiruvchi nutqlar, axborotli nutqlar, marosim nutqlari nutq janrlarining har xil turlaridir. Quyidagi maqolada nutq janrlarining asosiy modellari, birlamchi va ikkilamchi nutqiy janrlar haqida gap boradi.*

Kalit so'zlar: *birlamchi va ikkilamchi nutqiy janrlar, nutq modellari, kategoriya, muloqot, ijtimoiylik.*

Har bir turning o'ziga xos xususiyatlari va maqsadlari bor. Model esa nutq janri amal qilishi mumkin bo'lgan muayyan ramka yoki tuzilmani anglatadi. Masalan, maslahat modeli - bu tinglovchilarni ma'lum bir harakat yo'nalishiga ishontirishga qaratilgan ishonchli nutqlar uchun o'ziga xos ramka. Nutq janrlarini yana bir necha modellari bo'lib, bular ba'zilariga quyidagilar kiradi:

1. Funksional model. Ushbu model turli nutq janrlarining kommunikativ funksiyasiga, masalan, ma'lumot berish, ishontirish yoki ko'ngil ochishga qaratilgan.

2. Ijtimoiy-madaniy model. Ushbu model turli nutq janrlari, jumladan, jamiyat yoki madaniyatning me'yorlari, qadriyatlari va e'tiqodlari qo'llaniladigan ijtimoiy va madaniy kontekstni ko'rib chiqadi.

3. Faoliyatga asoslangan model. Ushbu model nutq so'zlash, intervyu o'tkazish yoki munozarada qatnashish kabi turli nutq janrlari bilan bog'liq bo'lgan muayyan faoliyat yoki vazifalarga qaratilgan. Nutq janrlarining bu turli modellari har xil turdagi kommunikativ hodisalarning tabiati va xususiyatlarini tushunish uchun turli nuqtai nazar va yondashuvlarni taqdim etadi.

Umumiy qilib aytganda, tip nutq janrlarining umumiy kategoriyasi yoki maqsadini anglatadi, model esa nutq janri amal qilishi mumkin bo'lgan muayyan ramka yoki tuzilmani anglatadi.

Nutq janrlarining asosiy modellaridan biri sifatida Baxtinning birlamchi va ikkinchi darajali nutq janrlarini ham tilga olsak, xato bo'lmaydi. Darhaqiqat, Baxtinning nutq janrlari bo'yicha ijodi tilshunoslik va kommunikatsion asos yaratadi.

Ta'kidlash lozimki, M.M.Baxtin jumlani va, shu bilan bir qatorda, uning tiplari hisoblanuvchi janrlarni ham keng ma'noda tushunib, uning tarkibiga bir so'zdan iborat bo'lgan replikalar (luqma)dan tortib romangacha bo'lgan matnlarni kiritish lozimligini e'tirof etadi. Baxtinga ko'ra, nutqiy janr turlarining xilma-xilligi va ko'pligi nutqiy janrlarning umumiy xususiyatlarini haddan tashqari mavhum va bo'sh ko'rsatishi

mumkin, ammo shunga qaramay, barcha nutq janrlarini o'rganish mumkin bo'lgan umumiy daraja mavjudligini ham ta'kidlaydi. Unga ko'ra, nutq janrlarining ular qo'llanilgan ijtimoiy va madaniy sharoitlari bilan bog'liq holda tushunish va tahlil qilish mumkin.

Umuman olganda, Baxtinning fikri shundan iboratki, nutq janrlari muloqot sodir bo'ladigan ijtimoiy va madaniy kontekstni tushunish uchun asos yaratadi va ularning o'zi, ya'ni nutqiy janrlar aynan shu madaniy va ijtimoiy kontekstual omillar bilan shakllanadigan dinamik va rivojlanayotgan hodisadir. U nutqiy janrlar ma'lum bir guruhning tarixi va an'analari, shuningdek, ulardan foydalanishning o'ziga xos holati bilan shakllanadi, deb hisoblagan.

Shunga ko'ra, M.Baxtin nutqiy janrlarning birlamchi (oddiy), hamda ikkilamchi (murakkab) kabi asosiy modellarini ishlab chiqadi.

Birlamchi nutqiy janrlar bevosita muloqot vaziyatida yuzaga kelgan vao'z-o'zidan, oldindan o'ylanmaganligi bilan ajralib turadigan janrlardir. Birlamchi janrlar ko'proq "tabiiy" va kundalik nutqqa yaqinroq sanalib, kundalik suhbat, salomlashish, hazil kabi madaniyatga xos nutq shakllarini anglatadi va odatda yuzma-yuz muloqot bilan bog'lanadi.

Ikkinchi darajali nutq janrlari esa birlamchi janrlarga qaraganda murakkabroqdir. Ular adabiy an'analari yoki madaniy me'yorlar ta'sirida bo'lishi mumkin va ma'ruzachi yoki yozuvchidan ko'proq ongli harakat talab qiladi. Ikkilamchi janrlar siyosiy nutqlar, huquqiy dalillar yoki akademik ma'ruzalar kabi muayyan ijtimoiy vazifalarni bajaradigan nutqning ko'proq rasmiylashtirilgan va institutsional shakllaridir.

Baxtinning fikricha, birlamchi nutq janrlari kundalik muloqotning xilma-xilligi va boyligini aks ettiradi, ikkinchi darajali nutq janrlari esa standartlashtirilgan va rituallashtirilgan tabiati bilan ajralib turadi. Shu bilan birga, ikkilamchi janrlar o'zining shakllanish jarayonida o'z ichiga birlamchi janrlarni qamrab olgan holda, ularni qayta shakllantiradi, ishlov beradi. Uning ta'kidlashicha, ikkilamchi nutq janrlari ko'pincha kuch va hokimiyat bilan bog'liq, chunki ulardan shaxslar va institutlar o'zlarining qonuniyligi va hukmronligini o'rnatish uchun foydalanadilar.

Birlamchi(asosiy) va ikkilamchi (murakkab) nutqiy janrlarga ba'zi misollar:

Birlamchi nutqiy janrlar	Ikkilamchi nutqiy janrlar
Suhbat	Yangilik reportajlari va jurnalistika sohasi janrlari
Hikoya	Kino va televidenie ssenariylari
Munozara va muzokaralar	Reklama va reklama roliklari
Notiqlik	Yuridik hujjatlar va guvohliklar
Marosimlar va marosimlar	Siyosiy chiqishlar va tashviqot reklamalari
Intervyu	Korporativ aloqa va taqdimotlar
Diniy ma'ruzalar va nutqlar	Ilmiy maqolalar va ilmiy ishlar

Ma'ruzalar va akademik taqdimotlar	Ijtimoiy tarmoqlardagi postlar va bloglar
Shaxsiy hikoyalar va guvohliklar	Qo'shiq matni va she'r.
Komediya va yumor spektakllari	Tibbiy xulosalar va tashxislar

Xulosa qilib aytganda, birlamchi va ikkinchi darajali janrlar o'rtasidagi farq har doim ham aniq bo'lmaydi va ba'zi janrlar ikkalasining ham xususiyatlarini namoyon qilishi mumkin. Masalan, hozirgi kunda ijtimoiy tarmoqlar rivojlanishi bilan ommalashgan shaxsiy blog birlamchi janr hisoblanishi mumkin, chunki u norasmiy, suhbat uslubida yozilgan, lekin u o'z xabarini yetkazish uchun adabiy konvensiyalar yoki madaniy me'yorlarga ham tayanishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

- 1.Сафаров Ш., Тоирова Г. Нутқнинг этносоциопрагматик таҳлили асослари. – Самарқанд – 2007. – Б. 86.
- 2.Шмелёва Т.В. Модель речевого жанра // Жанры речи. – Саратов: Колледж, 1997. – С.93-97
- 3.Bakhtin, Mikhail M. "The Problem of Speech Genres." *Speech Genres and Other Late Essays*. Eds. Caryl Emerson and Michael Holquist. Austin, TX: U of Texas P, 1986. 60-102.
4. Деметьев В.В. Теория речевых жанров. -Москва: Знак, 2010. -С. 157.